

مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان علوم انسانی

مرتضی پرهیزکار*

مهتاب پورآتشی**

چکیده

اهمیت رشته‌های علوم انسانی، توجه به اشتغال دانش‌آموختگان این حوزه و نیاز به دانش‌آموختگانی شایسته، مطالعه‌ای عمیق را ضروری می‌سازد تا بتوان دانشجویانی ماهر و توانمند تربیت کرد. مقاله حاضر با هدف ارائه مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان علوم انسانی به رشته تحریر درآمده است. در این تحقیق با بررسی مطالعات صورت گرفته در این حوزه، مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان در قالب ۲۴ مهارت (شامل شش طبقه کلی: مهارت‌های پژوهشی، فردی، ارتباطی، رهبری و کار تیمی، ایجاد و مدیریت کسب‌وکار و مهارت اقتصادی و بازاریابی) و فعالیت‌های دانشگاهی در قالب ۲۱ فعالیت (شامل پنج طبقه: آموزشی، پژوهشی، اطلاع‌رسانی، خدمات حمایتی، فرهنگی - تشویقی) استخراج شد. بر اساس مهارت‌ها و فعالیت‌های شناسایی شده، مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان به صورت ماتریس جامع ارائه شد؛ بدین صورت که فعالیت‌های دانشگاهی مناسب برای ارتقای هر یک از مهارت‌های کارآفرینی با علامت ستاره نشان‌گذاری شد، تا با بهبود و توسعه هر یک از فعالیت‌های دانشگاهی یادشده، در جهت ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی گام برداشت.

واژه‌های کلیدی: علوم انسانی، آموزش، مهارت حرفه‌ای، کارآفرینی و دانشجو.

مقدمه

از مهم‌ترین رسالت‌های نظام آموزش عالی، پرورش نیروی انسانی ماهر و کارآمد و کارآفرین است. به دیگر سخن، دانشگاه‌ها عهده‌دار نوع مهمی از سرمایه‌گذاری در منابع انسانی هستند که با فراهم‌سازی زمینه بالندگی دانش، مهارت و نگرش نیروی انسانی در حوزه‌های فنی، حرفه‌ای و مدیریتی و با پیشرفت‌های پژوهشی، فناورانه و علمی که به ارمغان می‌آورند، زمینه را برای رشد و توسعه اقتصادی فراهم می‌سازند (Woodhall, 1992: 348). در میان رشته‌های دانشگاهی، علوم انسانی یکی از مهم‌ترین عناصر تمدنی انسجام‌ساز است و بی‌شک اگر علوم انسانی یک کشور با اختلال یا تعطیلی مواجه شود، طرح کلان آن کشور یا تمدن به اختلال و تعطیلی دچار می‌شود (میرزاپور ارمکی، ۱۳۹۰؛ به نقل از فرمهبینی فراهانی و انجمن سرخابی، ۱۳۹۳: ۵۰۲). اهمیت آموزش رشته‌های علوم انسانی و نیاز به دانش‌آموختگانی ماهر و توانمند، مطالعه‌ای عمیق را ضروری می‌سازد، تا بتوان دانشجویانی ماهر و با مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی را پرورش داد. در مطالعه حاضر، به موضوع مهم مهارت‌های کارآفرینی دانش‌آموختگان پرداخته شده است و مدل جامع ارتقای مهارت‌های دانشجویان علوم انسانی تدوین می‌شود.

بیان مسئله

یکی از عوامل مهم بیکاری و موفق نبودن دانش‌آموختگان در اشتغال، نبود تناسب میان فرایندهای آموزشی دانشگاه‌ها با مهارت‌های مورد نیاز بازار کار و به عبارت دیگر، مطابق نبودن مهارت و شایستگی دانش‌آموختگان با نیازهای بازار کار (محبوبی و شریف‌زاده، ۱۳۹۲: ۴۰) و فقدان مهارت‌های کافی برای راه‌اندازی و اداره کسب‌وکارهای جدید است. این مسئله از جمله معضلات کشورها به‌ویژه در جوامع در حال توسعه و توسعه‌نیافته است. از این‌رو باید شرایطی فراهم شود که دانشگاه‌ها بتوانند دانشجویان را برای کسب و گسترش مهارت و توانمندی‌های حرفه‌ای پرورش دهند. اهمیت توجه به مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانش‌آموختگان تا بدان حد است که یونسکو در چشم‌انداز جهانی آموزش عالی برای قرن بیست و یکم، دانشگاه‌های نوین را «جایگاهی که در آن مهارت‌های کارآفرینی جهت تسهیل صلاحیت‌های دانش‌آموختگان توسعه

می‌یابد» تعریف کرده است. بنابراین امروزه دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزش عالی در سطح جهان، از فراهم‌آورنده محیطی برای کسب دانش به سمت کارآفرین شدن پیش می‌روند (Gibb, 2012) و انتظار می‌رود که دانشجویان پس از گذشت چند سال آموزش دانشگاهی و بهره‌مندی از خدمات دانشگاهی و تجارب یادگیری، تفاوت معنی‌داری با افرادی داشته باشند که امکان بهره‌مندی از تجارب یادشده را نداشته‌اند.

معمولاً هنگامی که بحث کارآفرینی و کسب‌وکارهای نوپا مطرح می‌شود، مواردی مانند مهندسان، مدیریت کسب‌وکار و متخصصان کامپیوتر به ذهن می‌آید، حال آنکه امروزه نقش علوم انسانی در جهان کارآفرینی، مهم‌تر از گذشته مطرح است. در کشور ما، درصد بیکاری در میان دانش‌آموختگان رشته‌های علوم انسانی، بالاتر از بسیاری از رشته‌های دیگر است. البته این وضعیت در رشته‌های مختلف متفاوت است. بر این اساس لازم است تا با آموزش و پژوهش کارآفرینی، جایگاه رشته‌های علوم انسانی را با توجه به شاخص‌هایی از جمله تقویت روحیه رسیدن به کسب‌وکار یا احراز شغل، رشد استقلال‌طلبی، انگیزه پیشرفت و رقابت اقتصادی، خلاقیت بالاتر و ریسک‌پذیری ارتقا داد (میرعرب رضی و رضایی، ۱۳۸۵: ۲۴۲).

روش تحقیق

مقاله حاضر به صورت تحلیلی به رشته تحریر درآمده و درصدد است تا مدلی جامع برای ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان علوم انسانی ارائه کند. بر این اساس با بررسی مطالعات صورت‌گرفته در این حوزه، مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان شناسایی شد. به عنوان نمونه، مهارت‌های حرفه‌ای دانش‌آموختگان سه رشته تحصیلی روان‌شناسی، علوم تربیتی و جغرافیا تبیین شد.

در ادامه به بررسی نتایج مطالعات داخلی صورت‌گرفته در حوزه کارآفرینی و رشته‌های علوم انسانی پرداخته شد و نیز نمونه‌هایی از اقدامات دیگر کشورها برای تلفیق کارآفرینی در بخش علوم انسانی تشریح شد. برای تدوین ماتریس ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای دانشجویان، فعالیت‌های دانشگاهی در جهت ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان شناسایی و در قالب چند دسته گروه‌بندی شد. در

۱۳۶ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵
نهایت بر اساس مهارت‌ها و فعالیت‌های شناسایی شده، مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان به صورت ماتریس جامع ارائه شد.

یافته‌های تحقیق

مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان

از عواملی که نقش مؤثری در اشتغال و نیز فرایند کارآفرینی ایفا می‌کند، مهارت حرفه‌ای و کارآفرینی است. مهارت‌های کارآفرینی عبارت است از توانایی فرد برای بهره‌برداری از ایده و ایجاد یک کسب‌وکار (کوچک یا بزرگ)، برای کسب منافع شخصی، اجتماعی و توسعه‌ای. مهارت‌های کارآفرینی، مهارت‌های پایه و ضروری برای شروع، گسترش و موفقیت در کسب‌وکار است و تنها به قابلیت‌های ذاتی فرد مبتنی نیست، بلکه باید از طرق مختلف مانند آموزش، کارآموزی و تجربه کسب شود (Olagunju, 2004).

مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان را برخی از محققان این حوزه، مطالعه و بررسی کرده‌اند. آی. یو. ای^۱ (۲۰۱۴)، مهارت‌های حرفه‌ای مورد نیاز دانش‌آموختگان را در چند دسته کلی شامل: مهارت‌های پژوهشی (نشان دادن پیشرفت‌ها در حوزه تحصیلی، فرموله و به کارگیری راه‌حل‌ها برای مسایل پژوهشی، به کارگیری قضاوت‌های نقادانه برای ایجاد درک نوین)، مهارت‌های ارتباطی (توانایی ارتباطات شفاهی و کتبی، استفاده از سطوح مختلف و مناسب ارتباطی، توانایی بیان نتایج پژوهش‌ها برای مخاطبان مختلف)، درک اخلاق و اجتماع (درک اهمیت پژوهش و تأثیر آن بر افراد و گروه‌ها و جامعه)، توسعه شخصی (درک نوآوری و خلاقیت در پژوهش، درک مباحث مالکیت فکری، درک محیط‌های متفاوت فرهنگی، توانایی حل مسایل در فعالیت‌های پژوهشی و شغلی، بهره‌گیری از تجارب جهت بهبود فعالیت‌ها)، رهبری و کار گروهی (کار در محیط مشارکتی، آگاهی از سبک کاری خود و دیگران، درک رهبری در محیط کار گروهی) و مدیریت کسب‌وکار (ایجاد و حفظ شبکه‌ها و روابط برای توسعه اشتغال، توانایی مدیریت شغلی) بیان کرده است.

پلزیپهن (۲۰۱۱)، مهارت‌های حرفه‌ای دانش‌آموختگان را به چند دسته به شرح زیر بیان کرده است:

۱. مهارت‌های ارتباطی و بین فردی (شامل ارتباطات اثربخش، گوش دادن و دریافت بازخورد از همکاران و نظارت‌ها و ارائه بازخوردهای اثربخش)
۲. تفکر نقادانه و خلاق (شامل جمع‌آوری اطلاعات از منابع مختلف، تجزیه و تحلیل مسایل و توسعه درجه‌ای از نوآوری)
۳. اثربخشی شخصی (شامل ارزیابی مجدد و برنامه‌ریزی آتی، دستیابی به تعادل بین کار و زندگی و مدیریت اطلاعات به‌روز)
۴. اخلاق (شامل آگاهی از استانداردها و کدهای حرفه‌ای در حوزه کاری، توجه به مسایل اخلاقی مانند مالکیت فکری، تحلیل نقادانه قوانین و استانداردها)
۵. صلاحیت‌های تدریس (شامل بیان مفاهیم پیچیده مرتبط به مهارت‌ها، محتویات و فرایندهای رشته تحصیلی و فراهم کردن آموزش‌های شفاف و صریح جهت تسهیل یادگیری دیگران)
۶. مسئولیت‌های اجتماعی (شامل مشارکت با جامعه از طریق قوانین و به عنوان عضوی از جامعه، درک مسایل سطوح ملی و بین‌المللی)
۷. رهبری (شامل کسب مهارت‌های ارتباطی، تفکر نقادانه و حل مسئله، استفاده اثربخش از دانش جهت برانگیزاندن و هدایت دیگران)
۸. مدیریت پژوهشی (شامل سازمان‌دهی محیط به صورتی که بتوان به راحتی پژوهش را به انجام رساند، برنامه‌ریزی و مدیریت بودجه و نگه‌داری رکوردهای حسابداری)
۹. انتشار دانش (شامل انتقال نتایج پژوهشی به دانش قابل فهم برای افراد غیر متخصص، آشنایی با شیوه‌های انتقال دانش و درک زنجیره خلق ارزش)
۱۰. مدیریت کسب‌وکار (شامل تصدیق نیاز برای توسعه مداوم حرفه‌ای و مدیریت پیشرفت‌های شغلی).

هوبز (۲۰۰۹) بیان نمود که مهم‌ترین مؤلفه‌های مهارت‌های حرفه‌ای عبارتند از: مهارت‌های به‌روزرسانی اطلاعات تخصصی، فنی، ارتباطی و فناوری اطلاعات و ارتباطات. بارت (۲۰۰۸؛ به نقل از ازانی، ۲۰۱۲: ۲۹)، مهارت‌های مورد نیاز کارآفرینی را به

۱۳۸ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵
سه دسته مهارت‌های فنی، مدیریت کسب‌وکار و مهارت‌های کارآفرینانه فردی به شرح زیر بیان کرده است:

۱. مهارت‌های فنی: شامل مهارت‌های ارتباطات نوشتاری و کلامی، ارزیابی محیط، مدیریت کسب‌وکار فنی، فناوری، مهارت‌های گوش دادن، توانایی شنیداری، شبکه‌سازی، سبک‌های مدیریت، رهبری و عضو تیم بودن.

۲. مهارت‌های مدیریت کسب‌وکار: شامل برنامه‌ریزی و تنظیم اهداف، تصمیم‌گیری، ارتباطات فردی، بازاریابی، مالی، حسابداری، مدیریت، کنترل، مذاکره، مخاطره‌پذیری و رشد مدیریت.

۳. مهارت‌های کارآفرینانه فردی: شامل مرکز کنترل درونی، ریسک‌پذیری، نوآوری، جهت‌گیری تغییر و توانایی مدیریت تغییر.

هایسریچ و پیترز (۲۰۰۳) با در نظر گرفتن دو مؤلفه تصمیم‌گیری کارآفرینانه و فرآیند کارآفرینی، مهارت‌ها و توانایی‌های مورد نظر جهت کارآفرین شدن را در سه طبقه به شرح زیر گروه‌بندی کردند:

۱. توانایی‌های شخصی کارآفرینان: شامل انگیزه توفیق، ریسک‌پذیری، استقلال طلبی، تغییرپذیری، نوآوری و آینده‌نگری، تلاشگری و سخت‌کوشی و مرکز کنترل درونی.

۲. مهارت فنی: شامل ارتباط کتبی و شفاهی، مدیریت کسب‌وکار، کار تیمی، مهارت بین فردی، توانایی سازمان‌دهی، توانایی تشکیل شبکه‌های مورد نیاز، نظارت بر محیط پیرامون و سبک‌های مدیریتی و مربی‌گری.

۳. مهارت‌های مورد نیاز جهت مدیریت کسب‌وکار: شامل برنامه‌ریزی و هدف‌گذاری، تصمیم‌گیری، مذاکره، بازاریابی، مالی، مدیریت، حسابداری، روابط انسانی در شرکت و سازمان، راه‌اندازی و مدیریت شرکت جهت رشد و توسعه.

در راستای تبیین مهارت‌های حرفه‌ای مورد نیاز دانش‌آموختگان رشته‌های علوم انسانی، در ادامه مهارت‌های حرفه‌ای دانش‌آموختگان رشته‌های تحصیلی روان‌شناسی، علوم تربیتی و جغرافیا بیان می‌شود.

رشته روان‌شناسی: مهارت‌های کلی که دانش‌آموختگان رشته روان‌شناسی باید داشته باشند، عبارتند از:

- ارتباطات اثربخش
  - استفاده مناسب و به‌موقع از داده‌ها
  - سواد رایانه
  - سازمان‌دهی اثربخش اطلاعات
  - مشارکت در کارگروهی مؤثر
  - حل مسئله
  - ارزیابی و قضاوت نقادانه
  - حساس به عوامل زمینه‌ای و فردی
  - استفاده اثربخش از مهارت‌های یادگیری فردی و مدیریت پروژه (QAA, 2010).
- رشته علوم تربیتی: برخی از مهارت‌های مورد نیاز اشتغال دانش‌آموختگان علوم تربیتی عبارتند از:

- برقراری ارتباطات گفتاری و نوشتاری
  - استفاده از فناوری اطلاعات و ارتباطات
  - تفسیر و ارائه اطلاعات مرتبط
  - همکاری و توانایی انجام فعالیت گروهی با دیگران
  - توسعه یادگیری و عملکرد فردی، شامل مهارت‌های پژوهشی، برنامه‌ریزی و مدیریت یادگیری (Rees, 2006).
- رشته جغرافیا: برخی از مهارت‌های مورد نیاز اشتغال دانش‌آموختگان رشته جغرافیا عبارتند از:

- مهارت‌های ارتباطاتی
- سازمان‌دهی
- تفکر خلاق
- مهارت پژوهش
- توانایی انجام فعالیت تحت شرایط دشوار
- خودمدیریت
- مهارت‌های بین فردی
- اعتماد به نفس (همان).

۱۴۰ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵
 به طور کلی مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان را می‌توان در چند دسته به صورت جدول (۱) بیان کرد:

جدول ۱- مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی مورد نیاز دانشجویان

عنوان مهارت	خرده‌مهارت‌ها
(A) پژوهشی	(A1) شناسایی و بیان مسئله، (A2) تفکر انتقادی، (A3) تجزیه و تحلیل اطلاعات، (A4) رعایت اخلاق پژوهشی و حقوق مالکیت فکری
(B) فردی	(B1) خودارزیابی، (B2) تصمیم‌گیری اثربخش، (B3) خلاقیت و نوآوری، (B4) ریسک‌پذیری، (B5) جدیت و استقامت در کار
(C) ارتباطی	(C1) برقراری ارتباطات اثربخش کلامی و نوشتاری، (C2) مذاکره و چانه‌زنی در معاملات، (C3) ایجاد و حفظ و گسترش روابط سودمند کاری
(D) رهبری و کار تیمی	(D1) تیم‌سازی و گسترش شبکه کاری، (D2) اداره یک گروه کاری، (D3) ایجاد اجماع عمومی
(E) ایجاد و مدیریت کسب‌وکار	(E1) ایجاد برنامه معتبر کسب‌وکار، (E2) نظارت بر نتایج کاری، (E3) مدیریت بحران، (E4) کنترل کیفی منابع و محصولات و خدمات
(F) اقتصادی و بازاریابی	(F1) تهیه سرمایه اولیه و منابع مالی مورد نیاز، (F2) ارائه گزارش‌های مالی، (F3) انجام امور حسابرسی، (F4) تشخیص بازار، (F5) استفاده از نرم‌افزارهای مالی کسب‌وکار

(منبع: یافته‌های تحقیق)

کارآفرینی و رشته‌های علوم انسانی (مروری بر برخی مطالعات صورت‌گرفته)
 توسعه کارآفرینی در رشته‌های علوم انسانی با توجه به گستردگی این حوزه علم، اهمیت زیادی دارد. در تحقیق صفری و سمیع‌زاده (۱۳۹۱: ۶۵) درباره شناسایی وضعیت آموزش کارآفرینی و نیازسنجی آموزش کارآفرینی در رشته‌های علوم انسانی، نتایج نشان داد که وضعیت آموزش کارآفرینی تقریباً در همه رشته‌های علوم انسانی وضعیت نامناسبی دارد. در حقیقت مواد، محتوا و برنامه‌های فرعی علمی آموزشی و حتی

شیوه‌های تدریس در رشته‌های علوم انسانی، در انتقال مفاهیم کارآفرینی و کسب‌وکار به دانشجویان، وضعیت مناسبی نداشت.

در مطالعه صورت‌گرفته درباره میزان آگاهی دانشجویان رشته‌های علوم تربیتی از فرآیند کارآفرینی، نتایج نشان داد که بیش از نیمی از دانشجویان، اطلاعات و آگاهی کمی درباره فرآیند کارآفرینی دارند و مهارت‌های لازم برای ایجاد کسب‌وکار را ندارند. اولویت‌های مطرح‌شده جهت توانمندسازی دانشجویان رشته علوم تربیتی در حیطه کارآفرینی عبارت بودند از:

- انجام پروژه‌های شغلی مرتبط با رشته در سازمان‌ها
- آشنایی با نحوه تدوین طرح کسب‌وکار
- آشنایی با مشاغل مربوط به رشته تحصیلی
- آشنایی با قوانین کسب‌وکار
- آشنایی با مهارت‌های مالی
- آشنایی با مهارت‌های بازاریابی
- آشنایی با مفاهیم خلاقیت و نوآوری
- آشنایی با مفاهیم شناخت فرصت‌های ایجاد کسب‌وکار
- آشنایی با تجربیات موفق کارآفرینان
- آشنایی با مهارت‌های کار گروهی
- آشنایی با مفاهیم انگیزه پیشرفت
- آشنایی با منابع کسب ایده (یداللهی فارسی و میرعرب رضی، ۱۳۸۸: ۶۱).

در مطالعه سیف نراقی و اولادیان (۱۳۹۰: ۱۱۳) یافته‌ها نشان داد که در راستای حرکت نظام آموزش عالی در رشته علوم تربیتی به سمت نظامی که بتواند دانشجویانی ماهر و دارای روحیه کارآفرینی تربیت کند، توجه به شاخص‌های آموزشی و ویژگی‌های روان‌شناختی و در کنار آن، توجه به اهداف آموزشی کارآفرینانه، فرآیندهای آموزشی، تغییر و بهبود محتوای آموزشی، امکانات آموزشی و بهبود سازمان‌دهی و تشکیلات مراکز آموزش عالی، از جمله مؤلفه‌های مهم آموزشی تأثیرگذار بر توسعه کارآفرینی در برنامه درسی علوم تربیتی است.

نتایج مطالعه آراستی و همکاران (۱۳۹۰) که روی دانشجویان شاغل به تحصیل در دانشکده‌های هنر و ادبیات و علوم انسانی انجام شد، نشان داد که آموزش درس مبانی کارآفرینی بر قصد کارآفرینی دانشجویان و عوامل تعیین‌کننده آن شامل نگرش نسبت به رفتار، هنجارهای ذهنی و درک کنترل رفتاری، تأثیرگذار است.

نتایج مطالعه صفری و سمیع‌زاده (۱۳۹۱: ۶۵) درباره نیازسنجی آموزش کارآفرینی نشان داد که استادان رشته‌های علوم انسانی بر این نظر بودند که گنجاندن موضوعات آموزشی مانند مبانی کسب‌وکار، طرح کسب‌وکار، ارتباطات، مدیریت و سازمان، قوانین و مقررات حقوقی و تجاری، حسابداری، مدیریت مالی، کسب‌وکار الکترونیک، بازاریابی، مدیریت استراتژیک و کسب‌وکار بین‌الملل در واحدهای درسی دانشجویان برای گسترش دانش و مهارت کارآفرینی دانشجویان لازم است. نتایج تحقیق یداللهی فارسی و میرعرب رضی (۱۳۸۸) درباره بهترین روش‌های یاددهی و یادگیری برای آموزش کارآفرینی حاکی از آن بود که بهترین روش‌های یاددهی و یادگیری به ترتیب اولویت عبارتند از:

- روش‌های کاربردی و عملی
- کارگاه آموزشی
- روش آموزشی سمینار
- روش آموزشی مصاحبه و ملاقات با کارآفرینان
- روش آموزشی سخنرانی

نمونه‌هایی از اقدامات صورت‌گرفته در راستای تلفیق کارآفرینی در بخش علوم انسانی

برنامه CIADE^۱

برنامه CIADE در دانشگاه مادرید^۲ و با هدف تشویق ایجاد کسب‌وکار و خوداشتغالی در میان دانشجویان ایجاد شد. مرکز آگازین کسب و کار^۳ از کارآفرینان در تمام مراحل راه‌اندازی کسب‌وکار حمایت می‌کند. با توجه به اینکه دانشگاه مادرید،

---

1. Enterprise Initiative Centre (CIADE)
2. Autonomous University of Madrid (Spain)
3. Enterprise Initiative Center

دانشگاهی فنی نیست، موضوعات مرتبط با علوم انسانی و اجتماعی، منبع ایده و پروژه بوده است و توسعه متدولوژی خاص را ضروری ساخته‌اند. همچنین در گروه‌های آموزشی مانند روان‌شناسی اجتماعی، روان‌شناسی کاربردی، جغرافیا و باستان‌شناسی، تیم‌های پژوهشی درباره انتقال نتایج و یافته‌ها فعالیت می‌کنند که منجر به پروژه‌های اسپین-آف (به شکل تجاری و یا کارآفرینی اجتماعی) می‌شود. روش مورد استفاده این برنامه، روش یکپارچه و مبتنی بر آگاهی‌دهی، آموزش، همراهی و ارائه مشاوره به دانشجویان و کارکنان پژوهشی است (European Commission, 2008: 50).

پروژه GEES^۱

این پروژه برای ایجاد فرصت برای حمایت از تلفیق برنامه‌های آموزش کارآفرینی در برنامه درسی رشته علوم جغرافیا، زمین‌شناسی و محیط‌زیست، تدوین و توسعه یافته است. از طریق انجام پروژه‌های تیمی، شبیه‌سازی، کارهای آزمایشگاهی و تنوعی از دیگر تجارب یادگیری، دانشجویان این فرصت را خواهند داشت تا مهارت‌های حرفه‌ای خود را ارتقا بخشند. در نتیجه دانش‌آموختگان این رشته از قابلیت و صلاحیت اشتغال در حوزه کاری مرتبط با رشته و حتی فراتر از آن فعالیت می‌کنند. در طول پروژه، کارآفرینان بسیاری که از حوزه GEES دانش‌آموخته شده بودند، شناسایی شدند که حوزه‌های شغلی آنها عبارت بود از: مشاوره زیست‌محیطی، پژوهش‌های زمین‌شناسی، طراحی تجهیزات مزرعه و بازیافت (King, 2006: 10).

پروژه SPEED

دانشگاه ولورهمپتون^۲، پروژه‌ای با عنوان SPEED^۳ (کاریابی دانشجویی برای کارآفرینی در آموزش) را هماهنگ می‌کند. این پروژه متشکل از شبکه‌ای از سیزده مؤسسه است که به دانشجویان در راستای توسعه فرصت‌های خوداشتغالی یاری می‌رساند. دانشجویان، ایده‌های کسب‌وکار خود را ارائه می‌دهند. اگر این ایده پذیرفته

---

1. Geography, Earth and Environmental Sciences
2. University of Wolverhampton (UK)
3. Student Placements for Entrepreneurs in Education

۱۴۴ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵

شد، حمایت می‌شود. این حمایت‌ها عبارتند از: کمک برای تدوین برنامه توسعه فردی و حرفه‌ای و دسترسی به یک یا تعدادی مربی برای بهره‌مندی از تجارب آنها در حوزه کاری؛ کمک‌های مالی برای فعالیتهای مرتبط با کسب‌وکار و خدمات حرفه‌ای نیز به دانشجویان منتخب ارائه می‌شود. علاوه بر این مؤسسه آموزشی، منابع دیگری را نیز در شکل تسهیلات مرکز رشد^۱ و آموزش‌های مهارتی به دانشجویان منتخب ارائه می‌دهد (European Commission, 2008: 29).

استراتژی‌های ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان

مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی تنها وابسته به ظرفیت‌های درونی و شخصی نیست و باید از طریق آموزش، کارآموزی و تجربه، کسب و توسعه یابد. اوکرو و یورسلا (۲۰۱۲)، چهار مرحله اساسی کسب و توسعه مهارت‌های کارآفرینانه را به شرح زیر بیان نمودند:

۱. شناسایی و تحلیل مهارت‌های کنونی و آتی مورد نیاز کسب‌وکار در موارد مدیریتی، اداری و فنی.
  ۲. شناسایی اهداف شخصی کارآفرینی و تحلیل و ارزیابی مهارت‌های شخصی مرتبط با هر یک از اهداف.
  ۳. ایجاد برنامه شخصی واقع‌بینانه برای کارآفرینان بالقوه.
  ۴. نظارت بر عملکردها هنگام شروع و ادامه کسب‌وکار و توسعه مهارت‌های جدید که پیش از این به عنوان موارد مورد نیاز موفقیت کسب‌وکار شناسایی شده‌اند.
- از جمله استراتژی‌های ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- برگزاری سمینار و کارگاه آموزشی
- استفاده از اساتید شایسته و دارای قابلیت‌های کارآفرینی
- توجه به برنامه درسی با هدف پرورش دانش‌آموختگان شایسته برای بازارهای کار

- استفاده از روش‌های آموزشی مناسب و متنوع
- استفاده از مشاوره‌های کارآفرینان
- درگیر کردن دانشجویان در برنامه‌های کارآموزی، در یک کسب‌وکار کارآفرینانه
- بازدید از کسب‌وکارهای متنوع در حوزه کاری (Ezeani, 2012: 32)
- برگزاری کارگاه‌ها و دوره‌های ویژه درباره کارآفرینی
- دعوت از نمونه‌های موفق دانش‌آموختگان کارآفرین و الگو قرار دادن آنها برای ایجاد انگیزه در دانشجویان
- افزایش تعداد بازدیدها برای آشنایی بیشتر دانشجویان با مراکز کاری در کشور (پورآتشی، ۱۳۸۷: ۶۱)
- توجه به مباحث نظری و عملی به صورت توأم
- انجام کارآموزی‌های عملی در واحدهای واقعی
- انجام فعالیت‌ها به صورت گروهی
- همراه کردن هیئت‌علمی با یک کارآفرین
- آموزش بین‌رشته‌ای به جای آموزش تک‌رشته‌ای (پورآتشی، ۱۳۸۸).

یکی از برنامه‌های دانشگاه‌ها در جهت ارتقای مهارت‌های کارآفرینی، آموزش کارآفرینی است که امروزه به یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های دانشگاه‌های جهان تبدیل شده است. این نوع آموزش به آموزش مهارت‌هایی می‌پردازد که لازم است فراگیران کسب کنند، تا دانشجویان بتوانند برنامه کسب‌وکار را توسعه و اجرا کنند (Brown, 2000). آموزش کارآفرینی، دروس مهارت‌آفرین در زمینه‌های مذاکره، رهبری، توسعه محصولات جدید، تفکر خلاق و نوآوری‌های فناورانه را شامل می‌شود (Vesper & McMullen, 1988). از موارد مهم دیگر که در آموزش کارآفرینی مدنظر قرار می‌گیرد، آگاهی از اشتغال‌های کارآفرینانه (Donckels, 1991)، منابع سرمایه ریسک‌پذیر، ایده‌پروری (Vesper & McMullen, 1988)، تحمل ابهام (Ronstadt, 1987)، ویژگی‌هایی که شخصیت کارآفرین را مشخص می‌کند (Hood & Young, 1993) و چالش‌هایی که ممکن است در هر یک از مراحل توسعه کسب‌وکار پیش آید (Plaschka & Welsch, 1990) است. به طور کلی از آنجا که آموزش قلب هر جامعه‌ای محسوب می‌شود، هر نوع

۱۴۶ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵
آموزش را که مهارت‌های ضروری جهت کارآفرینی را به دانشجویان خود ارائه ندهد،
می‌توان سیستم ناقص آموزش بیان کرد (Ezeani, 2012: 25).

محتوای آموزش کارآفرینی در علوم انسانی

برگزاری دوره‌های آموزشی کارآفرینی برای دانشجویان، تأثیرات زیادی بر شناخت و ارتقای مهارت‌های کارآفرینانه دارد. درباره محتوای آموزش کارآفرینی، برنامه‌ها و دوره‌های آموزشی باید با گروه‌های هدف (از نظر مقطع تحصیلی و رشته تحصیلی) منطبق گردد. بدین ترتیب در سطوح بالاتر تحصیل باید محتوای پیچیده‌تر و مرتبط با کسب‌وکار (همچون رقابت‌های مالی کسب‌وکار) بیان شود. دوره‌ها و فعالیت‌های حوزه کارآفرینی برای دانشجویان باید مهارت‌های اساسی کسب‌وکار را آموزش داده و سبب افزایش آگاهی و توجه به کارآفرینی به عنوان یک گزینه شغلی بالقوه شود (European Commission, 2008: 25).

بخش اعظم محتوای دوره کارآفرینی برای دانشجویان رشته‌های مختلف تحصیلی یکسان است. البته برای تناسب بیشتر با نیازهای ویژه گروه‌های مختلف، بر برخی جنبه‌ها تأکید بیشتری می‌شود. بر این اساس کارآفرینی در مدارس کسب‌وکار و مطالعات اقتصادی بر مواردی مانند شروع کسب‌وکار و ایجاد کسب‌وکارهای جدید و مدیریت و رشد شرکت‌های کوچک و متوسط می‌پردازد. برای دانشجویان علوم انسانی، تأکید بر مدیریت فردی و کارآفرینی اجتماعی است و چنین حیطه‌هایی، فرصت‌هایی را برای ایجاد تغییر در بافت اجتماعی ایجاد می‌کند. کارآفرینی برای هنرهای خلاق^۱ بر فرصت‌های بروز از طریق انجام کارهای خلاقانه تأکید دارد و دانشجویان را برای خوداشتغالی و ایجاد کسب‌وکارهای کوچک آماده می‌سازد. بر این اساس در علوم انسانی و نیز هنرهای خلاق، موضوعات زیر مدنظر قرار می‌گیرد:

- کارآفرینی اجتماعی
- مدیریت فردی
- نوآوری مبتنی بر مصرف‌کننده
- کارآفرینی پاره‌وقت (همان)

روش آموزش کارآفرینی در علوم انسانی

آموزش کارآفرینی باید به گونه‌ای طراحی و ارائه شود که دانشجویان از موانع موجود آگاه شوند و بتوانند برای برطرف کردن آنها، راه‌کاری بیابند و یک برنامه مؤثر آموزشی باید به دانشجویان نشان دهد که چگونه رفتاری حرفه‌ای در زمینه کارآفرینی داشته باشند و دیگر اینکه آنان را به افرادی معرفی کند که توانایی همراهی آنها را در رسیدن به موفقیت دارند (Ronstadt, 1987).

حال این سؤال مطرح است که کدام روش آموزش برای ارائه دوره‌ها و برنامه‌های کارآفرینی در علوم انسانی مناسب است. بر اساس مطالعات صورت گرفته، روش مبتنی بر «فن گروهی برای خلق ایده‌های جدید کسب‌وکار» و استفاده از «مطالعات موردی»، از روش‌های مناسب برای آموزش کارآفرینی به دانشجویان رشته‌هایی به جز رشته کسب‌وکار است. از دیگر روش‌های مناسب برای آموزش کارآفرینی به این گروه عبارت است از: «کارگاه‌های برنامه‌ریزی کسب‌وکار»، «دعوت از سخنران میهمان» و «شبیه‌سازی کسب‌وکار». فعالیت‌های طرح کسب‌وکار باید مبتنی بر ایده‌های کسب‌وکار واقعی باشد و برای مطالعات موردی از نمونه‌های واقعی که به شرکت‌های دایر و محلی مربوط است، استفاده کرد (European Commission, 2008).

در جمع‌بندی از مطالب مطرح شده در این بخش، فعالیت‌های دانشگاه جهت ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای دانشجویان را می‌توان در چند دسته به صورت جدول (۲) بیان کرد:

جدول ۲- فعالیتهای دانشگاه جهت ارتقای مهارتهای

حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان

عنوان فعالیت	خرده‌فعالیت‌ها
آموزشی (Edu)	(edu1) برگزاری سمینار و نشست علمی مرتبط با موضوعات در حیطه شغلی و کارآفرینی، (edu2) برگزاری کارگاه‌های آموزشی (مانند مالکیت فکری، ثبت پتنت و...)، (edu3) بازبینی و تدوین سرفصل دروس دانشگاهی متناسب با نیاز بازار کار، (edu4) استفاده از کارآفرینان موفق برای تدریس، (edu5) برگزاری مدرسه تابستانی کسب‌وکار.
پژوهشی (Res)	(res1) هدایت پروژه‌های درسی (در راستای اشتغال و کارآفرینی)، (res2) تشویق دانشجو به مشارکت در طرح‌های استادان، (res3) حمایت از پایان‌نامه و طرح‌های دانشجویی مرتبط با حیطه‌های کارآفرینی.
اطلاع‌رسانی (Com)	(com1) نصب پوستر در دانشگاه، (com2) برگزاری اردوهای علمی و بازدید از سازمان‌ها و مراکز، (com3) برقراری ارتباط میان دانشگاه با سازمان‌ها و مراکز اجرایی، (com4) برقراری ارتباط علمی میان گروه مختلف آموزشی.
خدمات حمایتی (Sup)	(sup1) ایجاد فرصت‌های شغلی در دانشگاه برای دانشجویان، (sup2) فعالیتهای مرکز کارآفرینی دانشگاه، (sup3) ایجاد واحدهای مشاوره شغلی و کاریابی در دانشگاه، (sup4) خدمات ارائه‌شده در مراکز رشد و پارک‌های علم و فناوری دانشگاه، (sup5) تجهیز کتابخانه و توجه به کیفیت آزمایشگاه و تجهیزات کمک‌آموزشی، (sup6) فراهم کردن شرایط عضویت دانشجویان در انجمن و شبکه‌های بین‌المللی.
فرهنگی تشویقی (Cul)	(cul1) برگزاری مسابقات، جشنواره و نمایشگاه‌های مرتبط با فعالیت و دستاوردهای دانشجویی، (cul2) تشویق دانشجویان به شرکت در نمایشگاه‌ها، (cul3) استفاده از نمادهای کارآفرینی در محیط دانشگاه.
(منبع: یافته‌های تحقیق)	

بحث و نتیجه‌گیری

توجه به اشتغال دانش‌آموختگان رشته‌های علوم انسانی از موضوعات مهم و قابل توجه است و باید تلاش شود دانشجویان این رشته‌ها برای زمینه‌های کاری خود، ماهر تربیت شوند. بر این اساس برنامه‌های آموزشی و فعالیت‌های دانشگاهی باید به گونه‌ای طراحی شود که مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی را در دانشجویان علوم انسانی ایجاد کند و ارتقا بخشد. این موضوع باید مد نظر قرار گیرد که رشد و پرورش افراد برخوردار از مهارت‌های کارآفرینانه، هیچ‌گاه در خلأ اتفاق نمی‌افتد، بلکه این مهم نیازمند یک جریان آموزشی هدفمند بوده، لازم است تا طی فرایندی و در حین تحصیل، مقدمات لازم فراهم شود. از این رو آنچه از دانشگاه‌ها انتظار می‌رود آن است که دانشجویانی پرورش دهد که بتوانند پس از دانش‌آموختگی، متناسب با تغییرات در علوم و فناوری و انتظارات شغلی که برای آنها در جامعه به وجود آمده است، کاری را برای رشد و ترقی خود و جامعه انجام دهند. بنابراین از آنجا که آموزش عالی می‌تواند با استفاده از اقدامات اثربخش بر مهارت‌ها و صلاحیت‌های افراد تأثیر مثبت بگذارد، با تدوین و اجرای برنامه ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای، می‌توان راه را برای رشد و بالندگی دانش‌آموختگان علوم انسانی هموارتر کرد.

در تحقیق حاضر، با بررسی یافته‌ها درباره مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی، مهارت‌های دانش‌آموختگان در شش حوزه کلی شامل: مهارت‌های پژوهشی، فردی، ارتباطی، رهبری و کار تیمی، ایجاد و مدیریت کسب‌وکار و مهارت اقتصادی و بازاریابی طبقه‌بندی شد که هر حوزه خود شامل خرده‌مهارت‌هایی است. از سوی دیگر، فعالیت‌های دانشگاهی در قالب ۲۱ فعالیت (پنج طبقه کلی) بیان شد. بر این اساس می‌توان مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان را به صورت ماتریس جامع (جدول ۳) تدوین کرد. در این ماتریس، فعالیت‌های دانشگاهی مناسب برای ارتقای هر یک از خرده‌مهارت‌های کارآفرینی دانش‌آموختگان با علامت ستاره نشانه‌گذاری شد. در نتیجه با بهبود و توسعه هر یک از فعالیت‌های دانشگاهی یادشده، می‌توان در جهت ایجاد و گسترش مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی، گام اساسی برداشت.

جدول ۳- مدل جامع ارتقای مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان

اقتصادی و بازاریابی (F)					ایجاد و مدیریت کسب‌وکار (E)				رهبری و کار تیمی (D)			ارتباطی (C)			فردی (B)					پژوهشی (A)				
F5	F4	F3	F2	F1	E4	E3	E2	E1	D3	D2	D1	C3	C2	C1	B5	B4	B3	B2	B1	A4	A3	A2	A1	
*	*	*					*				*	*	*		*			*		*		*		edu1
*	*	*			*	*	*				*	*	*							*	*		*	edu2
*	*						*				*	*	*			*		*		*	*	*	*	edu3
				*	*	*	*		*	*	*	*	*		*		*	*	*	*	*	*	*	edu4
*	*	*					*				*	*	*							*	*	*	*	edu5
						*		*	*	*	*	*	*		*		*	*	*	*	*	*	*	res1
		*			*				*		*	*	*		*		*	*	*	*	*	*	*	res2
	*				*	*	*		*	*	*	*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	res3
*													*						*					com1
*			*	*							*	*	*	*	*	*				*	*	*	*	com2
*			*	*							*	*	*	*	*	*				*	*	*	*	com3
				*	*	*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	com4
			*	*	*	*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	sup1
				*	*	*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	sup2
		*	*	*		*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	sup3
	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	sup4
*	*				*	*	*													*	*	*	*	sup5
*	*		*		*	*	*					*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	sup6
*	*		*		*	*	*				*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	cul1
*	*		*		*	*	*		*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	cul2
*	*		*		*	*	*							*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	cul3

(منبع: یافته‌های تحقیق)

این نکته شایان اهمیت است که روش‌های آموزش سنتی نمی‌تواند آنچنان که باید و شاید، مهارت‌های کارآفرینانه را توسعه بخشد. از این‌رو ضروری است تا به اهمیت چندرشته‌ای توجه شود. در نهایت توجه به مواردی مانند اجرای دوره‌های آموزش کارآفرینی برای دانشجویان علوم انسانی، دعوت و حضور کارآفرینان در دانشگاه‌ها در

قالب سمینارهای مختلف برای آشنایی دانشجویان با رموز حرفه‌ای آنها، آسان نمودن فرایندهای ارتباطی میان دانشگاه‌ها و مراکز کارآفرینی و ارائه مشاوره‌های لازم شغلی و کارآفرینی به دانشجویان علاقه‌مند، می‌تواند نقش زیادی در ایجاد و گسترش مهارت‌های حرفه‌ای و کارآفرینی دانشجویان رشته‌های علوم انسانی داشته باشد.

منابع

- آراستی، ز.، س بنادکی، و ن ایمانی پور (۱۳۹۰) «نقش آموزش درس مبانی کارآفرینی در قصد کارآفرینی دانشجویان رشته‌های غیر مدیریت (مطالعه موردی: دانشکده‌های هنر و ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران)»، توسعه کارآفرینی، سال چهارم، شماره چهاردهم، صص ۱۰۷-۱۲۴.
- پورآتشی، م (۱۳۸۷) «نهادینه‌کردن آموزش کارآفرینی در نظام آموزش عالی»، نامه آموزش عالی، دوره جدید، سال اول، شماره اول، صص ۴۹-۶۳.
- (۱۳۸۸) «توسعه آموزش کشاورزی کارآفرینانه در بین دانشجویان دختر: الزامات و راه کارها»، سومین کنگره ترویج و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی، مشهد مقدس، ۱۱ و ۱۲ اسفندماه.
- سیف نراقی، م. و م اولادیان (۱۳۹۰) «مقایسه نگرش دانش‌آموختگان کارآفرینی بر اساس ویژگی‌های فردی و متغیرهای شغلی و تحصیلی درباره عوامل مؤثر بر توسعه کارآفرینی در برنامه درسی دوره کارشناسی علوم تربیتی»، مجله مطالعات توسعه اجتماعی ایران، سال سوم، شماره دوم، صص ۱۱۳-۱۳۲.
- صفری، س. و م سمیع‌زاده (۱۳۹۱) «نیازسنجی آموزش دانش و مهارت کارآفرینی در رشته‌های علوم انسانی»، فناوری آموزش، دوره ۷، شماره ۱، صص ۶۵-۷۹.
- فرمehینی فراهانی، م. و ه انجمن سرخابی (۱۳۹۳) «چرایی و چگونگی تحول در علوم انسانی با نگاهی به مؤلفه‌ها و آسیب‌های مطرح در آن»، فصلنامه مطالعات معرفتی در دانشگاه اسلامی، سال هجدهم، شماره ۴، صص ۵۰۱-۵۲۲.
- محبوبی، م.ر. و ا شریف‌زاده (۱۳۹۲) «روحیه کارآفرینی دانشجویان دانشکده علوم کشاورزی دانشگاه علوم کشاورزی و منابع طبیعی گرگان»، فصلنامه پژوهش مدیریت آموزش کشاورزی، شماره ۲۵، تابستان، صص ۳۹-۵۱.
- میرعرب رضی، ر. و س رضایی (۱۳۸۵) «آموزش و پژوهش کارآفرینی، راه‌کاری برای ارتقای رشته‌های علوم انسانی»، مقاله ارائه‌شده در کنگره ملی علوم انسانی.
- یداللهی فارسی، ج و ر میرعرب رضی (۱۳۸۸) «بررسی ارائه برنامه درسی آموزش کارآفرینی در رشته علوم تربیتی»، توسعه کارآفرینی، سال اول، شماره سوم، صص ۶۱-۸۰.

Brown, C. (2000) Entrepreneurial education Teaching Guide. Kansas City. MO: Kauffman.

Donckels, R. (1991) Education and entrepreneurship experiences from secondary and university education in Belgium. Journal of Small Business and Entrepreneurship, 9(1), 35-42.

- European Commission (2008) Entrepreneurship in higher education, especially within non-business studies. Final Report of the Expert Group. Retrieved from:
http://ec.europa.eu/enterprise/entrepreneurship/support_measures/training_education/index.htm
- Ezeani, N.S. (2012) The teacher and skills acquisition at business education: From the perspective of accounting skills. *Arabian Journal of Business and Management Review (OMAN Chapter)*, 2(4), 25-36.
- Gibb, A. (2012) Exploring the synergistic potential in entrepreneurial university development: towards the building of a strategic framework, *Annals of Innovation and Entrepreneurship*, 2012, 3.
- Hisrich, R. and Peters, P. (2003) *Entrepreneurship (5th Ed.)*. New Delhi: Tata McGraw-hill.
- Hobbs, M. (2009) Growth of Empowerment in Career Science Teachers: implications for professional development. Presented at the international conference of the association for science teacher education (ASTE), Hartford.
- Hood, J. N. and Young, J. E. (1993) Entrepreneurship's requisite areas of development: A survey of top executives in successful entrepreneurial firms. *Journal of Business Venturing*, 8, 115-135.
- IUA. (2014) Irish universities' PhD graduate skills statement. 2nd edition. DUBLIN. Retrieved from: www.iua.ie
- King, H. (2006) *Enterprise, Skills and Entrepreneurship Enhancing the curriculum in Geography, Earth and Environmental Sciences*. The Higher Education Academy Subject Centre for Geography, Earth and Environmental Sciences. University of Plymouth.
- Okoro, I.F and Ursula, O.I. (2012) The teacher and skills acquisition at basic education from the perspective of cake making in home economics. *International Journal of the Common Wealth Research and Capacity Education Initiative (IJCWRCEI)*, Volume 3 No 3.
- Olagunju, Y.A. (2004) *Entrepreneurship Small Scale Business Enterprises Development in Nigeria*. Ibadan University Press Plc.
- Plaschka, G. R. and Welsch, H. P. (1990) Emerging structures in entrepreneurship education: Curricular designs and strategies. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 14(3): 55-71.
- Polziehn, R. (2011) *Skills Expected from Graduate Students in Search of Employment in Academic and Non-Academic Settings*. Faculty of Graduate Studies and Research.
- QAA (2010) *Subject Benchmark Statement: Psychology*. (3 rd ed.). Gloucester: The Quality Assurance Agency for Higher Education. Retrieved from: <http://www.qaa.ac.uk/Publications/InformationAndGuidance/Pages/Subject-benchmark-statementPsychology.aspx>
- Rees, C., Forbes, P. and Keble, B. (2006) *Student Employability Profiles*. York: The Higher Education Academy.
- Ronstadt, R. (1987) The educated entrepreneurs: A new era of entrepreneurial education is beginning. *American Journal of Small Business*, 11(4), 37-53.

- ۱۵۴ / آموزش در علوم انسانی، شماره یکم، بهار و تابستان ۱۳۹۵
- Vesper, K. H. and McMullan, W. E. (1988) Entrepreneurship education in the nineties. *Journal of Business Venturing*, 2, 261-275.
- Woodhall, M. (1992) Student loans in developing countries: feasibility, experience and prospects for reform. *Higher Education*, 23, 347-356.